

Erotikk og Politikk

En sammenlignende analyse av Henrik Ibsens *Rosmersholm* (1886) og Bjørnstjerne Bjørnsons *Paul Lange og Tora Parsberg* (1898)

Af Helge Rønning

Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Det finnes mange paralleller mellom Henrik Ibsens *Rosmersholm* (1886) og Bjørnstjerne Bjørnsons *Paul Lange og Tora Parsberg* (1898). Begge dramaene har en mannlig hovedperson som er vek, men edel, som tilbys kjærlighet og et erotisk forhold av en sterk og lidenskapelig kvinne. Men ingen av de to mannlige hovedpersonene er i stand til å gå inne i et slik forhold.

Samtidig dreier dramaene seg om hvordan politikken krever evne til å handle og ta standpunkt i en verden der mennene skal være aktive på det politiske området, mens kvinnene skal holde seg i bakgrunnen og la mennene styre. Kvinnene i de to stykkene nøyer seg imidlertid ikke med det. De søker å trekke sine to mannlige med- og motspillere inn det spillet de mener de forstår best. Det politiske og det erotiske er vevd inn i hverandre på en måte som driver mennene til desperasjon fordi de er ute av stand til hverken å tilfredsstille kravene om kjærlighet i intimsfæren eller kravene om makt på politikens offentlige arena.

De to mannlige hovedpersonene er omgitt av skikkelser som krever av dem at de tar standpunkt og går inn i den politiske striden for bestemte saker, men som forråder dem og forlater dem, når de ikke handler som forventet. Begge dramaer ender også i selvmord. Riktignok på ulikt vis. *Rosmersholm* slutter med et dobbelt selvmord. Både mannen og kvinnen tar livet av seg. Mens i *Paul Lange og Tora Parsberg* er det mannen som ofrer seg selv.

Det offentlige og det private

En av mest slående kjennetegnene ved modernitetens utvikling er sammenbruddet av skillene mellom de delene av tilværelsen som tilhører det private området, og dem som tilhører den offentlige sfære. Det er det som bl.a. Richard Sennett tar for seg i boken *The Fall of Public Man* (1977). I den peker han på at i moderniteten er forholdet mellom sosiale tilhørighetsforhold flytende. De enkelte individers roller er bestemt ut fra hvilke posisjoner de inntar i forhold til andre individer innenfor det offentlige rom. Det å spille roller og innta attityder som er knyttet til en form for påtatt inderlighet, blir viktigere enn å ha en klar kjerne. Man må paradoksalt nok vise frem sider fra sitt intime

og private liv for å være en del av offentligheten. Det intime området overleirer det offentlige. Dette kaller Sennet for "intimitetstyranni." Detaljer fra intimsfæren blir en del medienes offentlige diskurs. Det er intet som kan skjules for publikums stirrende og nysgjerrige blikk. Dette er noe som karakteriserer alle former for moderne journalistikk – politikk så vel som underholdning. Politikernes privatliv er en del av deres offentlige fremtoning. Disse trekkene ved modernitetens utvikling kan tjene som et bakteppe for to dramaer som tematiserer forholdet mellom de politiske og de intime sfærene på slutten av det nittende århundre.

Bjørnsons drama har sin bakgrunn i begivenheter som fant sted ti år før han lot det publisere. I disse politiske hendelsene i 1888 spilte Bjørnson en viktig rolle og de hadde nær forbindelse med hans personlige forhold. Stykket har tre sentrale tematikker – politikk, kjærlighet, forræderi. Det tar for seg maktspill i både den private og den offentlige sfære. Ibsen gav ut sitt drama tolv år tidligere. Det refererer ikke i samme grad som Bjørnsons stykke til en helt konkret begivenhet, men til en mer generell politisk atmosfære av mistro og fiendskap som preget norsk politikk i 1880 årene, og som blant annet endte i en riksrettssak mot det gamle regimet etter parlamentarismens innføring i 1884. Dette var også den perioden da det moderne partisystemet satte seg fast i landets politiske styremåte. Det er også andre slående paralleller mellom de to dramaene som gjør at de egner seg godt for en komparativ analyse.

To skikkelser søker en løsning

Først noen ord om Bjørnsons stykke og om de to skikkelsene som utgjør dets tittel. Paul Lange er en fremtredende politiker og er fremstilt som Norges statsminister i Stockholm. Dette var et arrangementet som var en del av den politiske unionen mellom Norge og Sverige. Den ble innført i 1873, og varte til unionsoppløsningen i 1905. Den norske statsministeren i Stockholm var minister i den norske regjering og stod i rang under den norske statsministeren i Kristiania. Mer enn noe annet var det hans rolle å være Norges representant den svenske kongens hoff og over den svenske regjering.

Paul Lange er dypt involvert i den politiske striden mellom høyre og venstre i det liberale partiet, som han er medlem av, og som har makten. Han blir ansett som en potensiell leder av venstresiden i partiet. Imidlertid bestemmer han seg for å holde en tale som tolkes som en hyllest til den gamle statsministeren, som mange anser for å ha gitt etter for det konservative partiet og også for å stå kongen for nær. Det spekuleres også om hvordan Paul Lange vil handle om det blir reist mistillitsforslag til statsministeren. I denne sammenhengen velger han å holde en tale der han fremhever den gamle politikerens betydning og hans innsats og viktige historiske rolle. Den radikale fraksjonen oppfatter dette som opportuniste, og fraksjonens medlemmer kritiserer og raser mot Paul Lange fordi de mener han ikke står fast ved sine prinsipper. Videre spekuleres det om han gjør dette fordi han ønsker å bli utnevnt til ambassadør i London.

Paul Lange skildres som en ambisiøs politiker. Han strever for å kombinere ærlighet med rettferd og liberale verdier med toleranse og evnen til å se flere sider ved en sak. I offentligheten oppfattes han som en sterk mann, men bak hans offentlige maske skjuler

det seg en privat tilværelse preget av svakhet, liten selvtillit og stor grad av sårbarhet. Han blir også fremstilt som en litt latterlig figur, fordi han opp gjennom livet har fridd til flere kvinner og fått kurven. I det dramaets handling finner sted, er han enkemann. Hans hustru døde etter lang tids sykdom.

Tora Parsberg står frem som en ung, vakker og sterk kvinne. Hun stammer fra en svært rik og prominent familie. Hun er foreldreløs, men arvet sin formue etter sin morfar som adopterte henne. Stykkets første møte mellom de to tittelfigurene viser at Tora Parsberg har bestemt seg for å akseptere Paul Langes frieri. Hun ser det som sin oppgave å støtte ham og inspirere ham til å overvinne sin indre tvil og vinne frem i sine private som offentlige konflikter. Hun er overbevist om hans styrke og er fascinert av hans mangefasetterte personlighet, som representerer medfølelse og innsikt i menneskelige følelsers sterke og svake sider. Hun forstår at han kan handle på en måte som viser forståelse for andres følelser og interesser.

Rundt de to hovedpersonene finnes det andre skikkelser som setter forholdet mellom de to i relieff. Det finnes renkefulle politikere som forfølger sine egen interesser, og som nyter av skandaler og andres mislykkethet. Den mest interessante andre skikkelsen i stykket er imidlertid Paul Langes gamle venn, Arne Kraft. Han er en radikaler som ikke er villig til noe som helst kompromiss. Han fordømmer Paul Lange og forråder deres vennskap når han føler at Paul Lange har skuffet radikalernes sak.

Stykket har tre akter. Den første og den siste finner sted i Paul Langes leilighet. I disse er det bare de to hovedpersonene til stede bortsett fra en tjener. Slik sett kan man si at disse to innrammende aktene foregår i Paul Langes intimsfære. Den midtre akten derimot viser det offentlige liv som omgir de to protagonistene. Akten foregår under et aftenselskap i Tora Parsbergs herskapelige hus. Her foregår det intriger, maktpill og konspirasjoner. De fleste er rettet mot Paul Lange, og det finnes mange referanser til hvordan pressen behandler de politiske konfliktene.

Siste akt ender med at Paul Lange er ute av stand til å møte de dilemmaer og utfordringer som han står overfor, og han skyter seg. Stykkets struktur som skifter mellom å utspille i hans private hjem og i aftenselskapets offentlighet, og som ender i hans ensomme død der han er kastet tilbake i intimsfæren, illustrerer samspillet og den tematiske sammenhengen mellom konflikter og utfordringer i offentlige og private rom. Disse motsigelsene og sammenhengene mellom den offentlige og det private sfære er på den ene side koplet Paul Langes for en politikers selsomme nøling og tvetydighet i sin offentlige handling, og på den annen til Tora Parsbergs tro på sin egen styrke, og at hun ved hjelp av sin kjærlighet kan overskride grensene mellom det intime og det offentlige liv.

Politikken, psykologien og pressen

Den historiske bakgrunnen for stykket er nært knyttet til Bjørnsons eget liv. I 1888 skjøt hans gamle venn og den norske statsministeren i Stockholm Ole Richter (1829-88) seg i det såkalte statsministerhotellet i Stockholm. Det skjedde angivelig fordi han hadde røpet fortrolige aspekter ved forhandlingene mellom den norske og den svenske regjering.

i forhold til Norges rolle i utenrikspolitiske spørsmål. I avsløringen av dette hadde Bjørnson spilt en sentral rolle. Det var spekulasjoner om at det blant annet var det som ble betraktet som Bjørnsons forræderi av vennen, som hadde drevet ham til selvmord. Tora Parsberg er også modellert etter levend modell, nemlig Ebba Astrup som var Ole Richters forlovede, og også 34 år yngre enn ham.

Et annet aspekt ved stykket er at det peker mot Bjørnsons betydelige politiske rolle i fremstillingen av Arne Kraft, som uten tvil må betraktes som et slags Bjørnsonsk selvportrett. Den gamle politikeren og statsministeren som Paul Lange hyller, er uten tvil et portrett av Johan Sverdrup (1816-92) som var Venstres leder da parlamentarismen ble innført i Norge, men ikke i Sverige i 1884. Senere som norsk statsminister ble han betraktet som for ettergivende overfor svenskene, blant annet av Bjørnson som kom med skarpe angrep på ham. Det hører også for øvrig med til historien at Ibsens portrett av den radikale og opportunistiske sakføreren Stensgaard i *De unges Forbund* (1869) er blitt lest som en klar referanse til Johan Sverdrup.

I Ibsens drama finnes den umiddelbare politiske bakgrunnen i striden mellom høyre og venstre om blant annet innføringen av parlamentarismen og fremveksten av det moderne partisystemet. Dette var en bitter strid som splittet familier og førte til at vennskap opphørte som i Ibsens stykke. Det innebar innledningen til et nytt politisk system i Norge, og dermed det politisk moderne i Norge. Slik skildret både Ibsen og Bjørnson politiske begivenheter, men de tolket dem inn i et psykologisk perspektiv ved å vise forbindelsene mellom det private og det offentlige liv.

I begge stykkene er det et nært slektskap mellom politikk og psykologi. Den politiske striden skildres som det offentlige press som tvinger de to svake mannlige protagonistene til å revurdere sin bakgrunn og sin personlige eksistens. Dramaene spør om det er mulig å kombinere en holdning som innebærer ærlighet og tvisyn stilt overfor politikens krav om å gå på akkord på sin samvittighet og ikke nøle. Dette dilemmaet blir satt å spissen når Johannes Rosmer og Paul Lange blir konfrontert av sine gamle venner som har parallelle funksjoner i de to stykkene – rektor Kroll og Arne Kraft. De kan ikke akseptere at Paul Lange og Rosmer ytrer personlig tvil om hva som er riktig. De krever rettlinjethet og kan ikke godta kompromisser. De forstår ikke at det må skilles mellom det som er intimsfærens anliggender, og det som er kravene i den offentlige sfære.

I begge stykkene har pressen en interessant funksjon som en institusjon som fastsetter normer og som skaper fortolkningsrammene for de politiske konfliktene. I *Rosmersholm* blir dette skildret ved hvorvidt Rosmer skal bli redaktør for Krolls konservative avis eller bli medarbeider i Mortensgårds radikale *Blinkfyret*. Om man har i dette in mente, er ett aspekt ved dramaet det gjensidige forhold mellom den intime og den offentlige sfære og det umulige ved å manøvrere mellom de to. Pressen har katalysatorfunksjon i denne sammenhengen. Det tar til i første akt da Kroll kommer til Rosmersholm og spør om Rosmer vil bli redaktør av den avisen de konservative har kjøpt for at den skal være motstykke til *Blinkfyret*. Rosmer avslår, dels fordi han har skiftet standpunkt, men primært fordi han ikke vil bevege seg fra sin private eksistens over i en offentlig, og fordi hans meninger er mer fasetterte enn dem som finnes i offentligheten. Kroll er imidlertid ikke så interessert i hva han mener, som å bruke hans navn som symbol.

I andre akt kommer Mortensgård inn på scenen og med karakteristisk politisk og journalistisk opportuniste vil han ikke offentliggjøre at Rosmer har overgitt sin barnetro og blitt fritenker, for dem har den radikale bevegelse nok av. Det er større behov for en kristen tilhenger enn nok en agnostiker. Slik sett har Mortensgård og Kroll samme holdning til Rosmer. De er ikke egentlig så interessert hva han virkelig står for, men hvilken offentlig rolle han kan inneha i deres politiske renkespill. På begynnelsen av tredje akt kommer den politiske dimensjon inn ved at Krolls avis angriper Rosmer. Disse angrepene trekker også frem sider fra Rosmers privatliv, noe som Kroll sier han vil unytte enda mer i fremtiden. Dette viser at i politikken og i pressens interesse finnes det ikke det skillet mellom det private og det offentlige som Rosmer vil opprettholde.

I alt dette finnes det eksempler på ulike kommunikative modi og sfærer som ikke overenstemmer med hverandre. Både Kroll og Mortensgård feiltolker Rosmers idealistiske holdninger som ikke umiddelbart har noe med dagens politikk å gjøre. Politikens og pressens verden har ikke rom for idealer. På den annen side forblir også idealer som ikke er forbundet med virkeligheten, abstrakte og kan ikke engang delvis realiseres. Et av de sentrale temaer i Rosmersholm er at en gjensidig og respektpreget form for kommunikasjon er et ideal som ikke kan oppfylles. Dramaet viser at det finnes en tragisk kløft mellom idealer og realiteter som hverken kan bli anerkjent i mediene eller i politikken. Dette gjelder også den interpersonelle kommunikasjonen mellom i Rosmer og Rebekka West i deres intimsfære. Der trenger striden i en offentlige arena inn i deres beskyttete sfære, og preger de signalene de sender hverandre. Pressens representanter i stykket tvinger sin nyhetsfortelling Rosmer inn i en fortolkningsramme som ikke tilsvare hans mangefasetterte idealistiske tolkning av tilværelsen.

I *Paul Lange og Tora Parsberg* finnes det mange referanser til samspillet mellom politikken og den offentlige opinion. I annen akt diskuterer de ulike skikkelsene hvordan Paul Langes tale, som for øvrig aldri gjengis, skal tolkes. Disse tolkningene viser til fulle at det ikke er mulig å kommunisere på flere nivåer om man ønsker å handle politisk. Ved å fremstille en sentral begivenhet på et slikt vis kommer Bjørnson med en kommentar til at politikken kommunikasjon dreier seg om entydig å velge side. Slik Paul Langes tale gjengis, hintes det imidlertid til at han forsøkte å sette sine standpunkter inn i en ramme der han på én og samme tid både angriper og forsvare statsministeren. At dette ikke blir forstått, utgjør en del av det presset som driver Paul Lange til selvmord. Det er en rekke henvisninger til hvordan pressen har referert talen som danner grunnlaget for politikernes stadig endrete standpunkter. På slutten av akten da Arne Kraft taler direkte og kritisk til Paul Lange, er hans nederlag manifest. Paul Lange forsøkte å komme med et budskap som hadde mer enn én innebyrd, og det viste seg umulig. En slik politisk handlemåte ender i nederlag. Paul Lange står liksom Johannes Rosmer for et kommunikasjonsideal som beveger seg på flere nivåer. Dette er umulig underlagt den politiske strids entydige krav. Den later bare til å kunne realiseres utenfor det politiske liv. Derfor må de to skikkelsene dø.

Svake menn – sterke kvinner

Nå er det et viktig element i Bjørnsons skildringen av Paul Lange at han står frem som en svak mann. Dette trekkes frem i annen akt der han omtales som å ha vært nervesyk og svak den gang han tidligere trakk seg ut av politikken. Paul Lange fremstilles som en sympatisk, men også som forfengelig mann. Men mer enn noe annet stiller stykket spørsmål med hva som skjer når politikken beveger seg fra å være en arena for å skape sosial endring og for forbedre tilværelsen til å bli et område utelukkende for maktutøvelse. På slutten av annen akt griper Tora Parsberg inn og søker å redde sin elskede, og hun gjør det ved å komme med en annen tolkning av hva politikk innebærer, nemlig at den bør utøves av idealister som ikke bare er opptatt av kalde realiteter. Hun sier blant annet at politikken ble til for å frembringe den ypperste form for menneskelighet, men at det er blitt til noe som undergraver det menneskelige. Politikken skulle ha bidratt til å skape det gode samfunn, men har isteden forgiftet sinnene. Videre sier hun i det hun ber den forstøtte Paul Lange om å føre seg til bords, at hun ønsker dem som er forfulgt og såret velkomne. Det vil si dem som ikke er blitt funnet gode nok av de selvrettferdige partier som støtter seg på stentavlenes lover. Ved hennes fest skal de første være menneskehetens martyrer som led fordi de ikke var sleipe, men stod for mot og kjærlighet. Ut fra hennes standpunkt kan bare de med edle og frie følelser feire og bli feiret.

Johannes Rosmer og Paul Lange fremstilles som å være engstelige, nølende og ute av stand til å bestemme seg. Det er for eksempel slående at Paul Lange lover både å støtte og ikke støtte statsministeren. Hans handlemåter preges av ambivalens. Med i dette perspektivet hører det at han ikke vil at Tora Parsberg skal offentliggjøre deres forlovelse ved middagen fordi han er engstelig for hvordan dette kan bli tolket i offentligheten. I motsetning til henne later han til å være ute av stand til vedstå seg sin kjærlighet, så han nøler.

Både Rebekka og Tora er bilder på selvstendige erobrende kvinner som ønsker å forme sine menn ut fra sine forestillinger, og dermed også definere seg selv så vel som mennene som partnere i et likeverdig forhold. De er også like i det at ingen av dem har familie. De er begge foreldreløse. Det hører også med i Bjørnsons ironiske fremstilling at det som er med på å drive Paul Langes ønske om ambassadørposten, er at han i det offentlige ønsker å oppnå samme sosiale status som Tora Parsberg. Hun derimot har et helt annet ønske, nemlig at de ved å komme seg til London, kan forsvinne fra den offentlige oppmerksomhet og inn i Londontåken og dermed være alene med sin kjærlighet og lykke i verdensmetropolens anonymitet.

Både Johannes Rosmer og Paul Lange er enkemenn, og minnet om de avdøde hustruene hviler over de to dramaene – sterkere i Ibsens enn i Bjørnsons stykke. Begge menns første ekteskap og fortidshistorier spiller en viktig rolle i skildringen av deres nøling og svakhet. I tillegg kommer at Paul Lange omtales som alltid å være ute etter et godt parti. Han har fridd flere ganger og fått nei. Tora Parsberg bryr seg ikke om det. Hun vet at hun vil ha ham.

Makt, skyld og ære

I *Paul Lange og Tora Parsberg* finnes det ikke noen trekantstrid om makt slik som i *Rosmersholm*. Rosmer er en svak mann som står i sentrum for striden mellom en avdød og gal kvinne på den ene side og en levende, frigjort og kalkulerende kvinne på den annen. Rebekkas prosjekt er å frigjøre Rosmer fra den døde hustruens makt og omdanne ham til et sterkt og selvstandig individ. Men Rosmers maktløshet og manglende evne til å la seg frigjøre overvinnes Rebekkas frigjøringstrang. Derfor ender hennes prosjekt med at han seirer ved at han overtaler henne til å dø sammen med seg. Både Rosmer og Rebekka faller som ofre for en dyp skyldfølelse som gjør dem maktesløs. Og så kan man jo også stille et spørsmål som finnes i så mange av Ibsens dramaer: kan man frigjøre et annet menneske? Er ikke frigjøring en individuell handling?

Tora Parsbergs rival i Bjørnsons stykke finnes ikke så mye i Paul Langes første hustru som i det offentlige bilde av hans ekteskap som han er så engstelig for å sette seg opp mot. Dette ligger i den forestilling han har om hva ære innebærer. Ære er for ham knyttet til det offentlige omdømmet. Og det er når den er gått tapt, at han begår selvmord til tross for at han har vunnet Tora Parsbergs kjærlighet, og dermed i hennes øyne står frem som ærefull.

I begge stykker spiller kontrasten mellom hva som er et vennskap, og hva som er et erotisk forhold en viktig rolle. Både Rebekka og Tora fremstilles som kvinner som har seksuelle begjær og for hvem kjærlighet er noe mer enn et platonsk vennskapsforhold mellom to likesinnete individer av motsatt kjønn. I *Rosmersholm* peker både Rebekkas bakgrunn og hvordan hun uttrykker seg, på at hun ønsker å gå inn i et erotisk forhold. Hennes prosjekt lar politiske og erotiske og filosofiske elementer spille sammen i et ønske om en fri tilværelse som særlig er frigjort fra fortidens tyngsel. Ironisk nok er det fortidens vekt som tar livet av henne og Rosmer. Og det er hans angst for det erotiske som underminerer hennes evne til å handle på en maktfull måte.

På slutten av første akt av *Paul Lange og Tora Parsberg* er det en lang scene mellom det to hovedpersonene der det frierbrevet han har sendt henne, står i sentrum. Scenen har mange trekk som viser hvordan de to taler ut fra ulike tolkningsrammer. Han tolker alt hun sier, som om hun vil avvise ham, mens hun leder ham nærmere og nærmere seg. Dialogen avdekker også ulike betydninger av hva et kjærlighetsforhold omfatter. Her, som i andre deler av stykket, kommer det frem at Paul Lange er overopptatt av offentlig anerkjennelse, og at han ikke hadde våget å fri om han ikke hadde vært statsminister og eksellens. Til dette svarer hun at om dette hadde vært en viktig del av kjærligheten, hadde hun vært gift for lenge siden. Viktigere for henne er at han er i ferd med å trekke seg fra statsministerposten og gå inn i et nytt prosjekt der han vil ha henne med. Hun setter ord på dette og definerer det som et frigjøringsprosjekt.

Metaforene de bruker til å beskrive prosjektet sitt har også erotiske konnotasjoner, slik som at hun inviterer ham til å åpne hennes lukkede rom. Scenen ender med at hun aksepterer hans frieri og de omfavner og kysser hverandre. Det forventes nå at forlovelsen og deres kjærlighet vil bli offentlig kjent ved hennes store middag. Dette skjer imidlertid ikke fordi Paul Lange nøler og frykter offentlig latterliggjøring. Den samme form for nøling viser han i den siste akten da hun foreslår at de skal forlate Norge

sammen og reise først til København og deretter vekk fra den trange norske tilværelsen, Det er typisk for ham at han sier at det kan de ikke gjøre fordi de ikke er gift.

I siste akt vender Paul Lange på samme vis som Rosmer seg mot seg selv. Det som begynte som en strid om politiske holdninger, forvandles til en dyp indre konflikt om skyld og samvittighet. I Ibsens drama projiserer Rosmer sin skyld over på Rebekka og trekker henne i sin suicidale drift. I Bjørnsons stykke later det en stund til at Toras oppmuntringer og forsøk på å beskytte ham mot selvoppgivelse og nedtrykthet vil lykkes. Men så mottar han en negativ beskjed om sitt offentlige omdømme, og den destruktive politiske impulsen overvinnes hans vilje til å leve og elske.

Både Paul Lange og Johannes Rosmer fremstilles som menn som forsøker å leve opp til idealer om fri individualitet og selvstendighet og toleranse, men som ikke er i stand til å realisere disse i den bitre politiske strids praktiske virkelighet. Av de to fremstår Rosmer som mer av en utopisk idealist enn Paul Lange som har vært en del av det politiske spill gjennom mange år. Men i begge tilfeller er det slik at når de blir tvunget til å innta et standpunkt, som innebærer at de offentlig må gi avkall på sine idealer, så vender de seg vekk fra den offentlige sfære, overgir sitt ego og sin evne til å leve. De overveldes begge av sine tvil på egne frigjøringsprosjekter og gir opp sine drømmer om et fritt og fullt liv. De er ute av stand til å forsone sine offentlige nederlag med en fri tilværelse i et erotisk forhold til den kvinnen de elsker. Deres skjebne viser at det er umulig å være en lengtende idealist og praktisk politiker på én og samme tid.

Litteratur

- Bjørnson, Bjørnstjerne (1911): *Paul Lange og Tora Parsberg i Samlede Værker. Mindeutgave. Femte bind.* Kristiania og Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Engelstad, Fredrik (1992): *Kjærlighetens irrganger. Sinn og samfunn i Bjørnsons og Ibsens diktning.* Oslo: Gyldendal.
- Hoem, Edvard (2010): *Vennskap i storm. Bjørnstjerne Bjørnson 1975-1889.* Oslo (Oktober).
- Hoem, Edvard (2011): *Syng mig hjem. Bjørnstjerne Bjørnson 1890-1899.* Oslo (Oktober).
- Ibsen, Henrik (2008): *De unges Forbund. Henrik Ibsens Skrifter 6.* Oslo: Aschehoug. *Henrik Ibsens skrifter.6. Innledninger og kommentarer.* Oslo: Aschehoug.
- Ibsen, Henrik (2009): *Rosmersholm. Henrik Ibsens skrifter.8.* Oslo: Aschehoug. *Henrik Ibsens skrifter.8. Innledninger og kommentarer.* Oslo: Aschehoug.
- Rønning, Helge (2008 [2006]): *Den umulige friheten, Henrik Ibsen og moderniteten.* Oslo: Gyldendal.
- Sennett, Richard (1977): *The Fall of Public Man.* New York: Alfred Knopf.